

Hoeveel is genoeg?

ROBERT & EDWARD
SKIDELSKY

HOEVEEL IS GENOEG?

Geld en het verlangen naar
een goed leven

Vertaald door Pon Ruiter en
Henny Corver

Oorspronkelijke titel: *How Much is Enough?*
© 2012 by Allen Lane
© 2013 De Bezige Bij Antwerpen en Pon Ruiter
en Henny Corver

De Bezige Bij Antwerpen
Nassastraat 37-41
B-2000 Antwerpen
info@debezigebijantwerpen.be

Vertegenwoordiging in Nederland
Uitgeverij De Bezige Bij
Van Miereveldstraat 1
NL-1071 DW Amsterdam
www.debezigebij.nl

Vertaling: Pon Ruiter en Henny Corver

Boekverzorging: Stijn Dams
Zetwerk: Karakters, Gent

Alle rechten voorbehouden.
Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd,
opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand
of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze,
hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën,
opnamen of op welke wijze ook, zonder voorafgaande
schriftelijke toestemming van de uitgever.

ISBN 978 90 8542 464 2
NUR 740
D/2013/0034/769

Voor nieuws en informatie over onze auteurs en boeken:
www.debezigebijantwerpen.be
www.facebook.com/debezigebijantwerpen
www.twitter.com/dbbantwerpen

Voorwoord

7

Diagrammen

11

INLEIDING

13

1. DE MISSER VAN KEYNES

29

2. HET FAUSTIAANSE CONTRACT

65

3. DE INZET VAN RIJKDOM

103

4. DE FATA MORGANA VAN HET GELUK

137

5. GRENZEN AAN DE GROEI: NATUURLIJK OF ETHISCH?

173

6. ASPECTEN VAN HET GOEDE LEVEN

201

7. UITSTAPPEN UIT DE RATRACE

249

Noten

301

Register

319

Voor Hugo

Dat hij een even goed leven mag krijgen
als het leven dat Keynes
zijn 'kleinkinderen' toewenste

Niets is genoeg voor de man
die aan genoeg te weinig heeft

— Epicurus —

VOORWOORD

Toen we aan dit boek bezig waren, vroegen vrienden van ons vaak half voor de grap: ‘Gaan jullie ons echt vertellen hoeveel genoeg is?’ Wij vonden het een zinnige reactie om dan met een tegenvraag te komen, alsof het een wetenschappelijk discours betrof: ‘Hoeveel zou volgens *jullie* genoeg zijn?’ Daarop werd dan weer gereageerd met de vraag ‘Genoeg waarvoor?’, waarop wij zeiden ‘Genoeg voor een goed leven’. Soms probeerden ze dan met een bedrag te komen. Zoals te verwachten was, liepen die bedragen behoorlijk uiteen, al naargelang leeftijd, persoonlijke omstandigheden en nationaliteit van de respondenten. Uiteraard kun je alleen maar hopen op een zinnig en misschien niet waarde vrij antwoord op die vraag als mensen van mening zijn dat ‘het goede leven’ bestaat, onafhankelijk van ieders subjectieve verlangens. Het doel van dit boek is om de lezer ervan te overtuigen dat dat ‘goede leven’ wel degelijk bestaat, dat het binnen ons bereik ligt en dat we ernaar zouden moeten streven om het te bereiken. Hoeveel geld we nodig hebben voor zo’n goed leven komt aan het eind van het betoog, niet aan het begin.*

We hebben van allerlei mensen hulp gehad. We zijn Armand Clesse heel dankbaar, de directeur van het Luxembourg Institute for European and International Studies, die op 27 en 28 mei 2011 een symposium over dit onderwerp heeft georganiseerd.

---

* In een eerder boek heeft Robert Skidelsky een bedrag genoemd dat de econoom John Maynard Keynes ‘genoeg’ zou hebben gevonden voor de *gemiddelde* behoeften: 46.000 pond per jaar (tegen de koers van 2012). Maar Keynes had een veel gematigder opvatting over wat het goede leven inhield dan men nu heeft, en de druk om een slecht leven te leiden was in zijn tijd ook minder groot.

Armand, die op zijn gebruikelijke opgewekte manier de voorzittershamer hanteerde, had een interdisciplinaire groep topmensen bij elkaar gehaald: Michael Ambrosi, Christian Arnspurger, Tom Bauler, Mathias Binswinger, Ulrich Brand, Isabelle Cassiers, Aditya Chakraborty, Andrew Hallam, Mario Hirsch, Sir Anthony Kenny, Charles Kenny, Guy Kirsch, Serge-Christoph Kohn, Axel Leijonhufvud, Felix Martin, Matt Matravers, John Milbank, Adrian Pabst, Guy Schuller, Larry Siedentop, Alfred Steinherr, Henryk Szlajfer en Paul Zahlen. Ze hebben een eerdere versie van de tekst gelezen en een aantal van hen heeft zelfs de wolk vulkanische as getrotseerd die toen boven Europa hing. We hebben bemoedigende en prikkelende commentaren binnengekregen.

Onze Britse agent, Michael Sissons, en onze uitgever, Stuart Proffitt, hebben veel bijgedragen tot de verwezenlijking van onze opzet, en hetzelfde geldt voor de Amerikaanse uitgever, Judith Gurewich. Haar e-mails zullen ons nog heel lang bijblijven. Alle drie hebben ze ons aangespoord om ons niet achter academisch gedoe te verschuilen en duidelijk met onze eigen mening naar buiten te komen.

Onze hartelijke dank gaat uit naar een aantal mensen die delen van de tekst of zelfs de volledige tekst hebben doorgelezen en er door hun op- en aanmerkingen een beter boek van hebben gemaakt: Perry Anderson, Tony Bicat, Carmen Calill, Meghnad Desai, Robin Douglass, Pavel Erochkin, Richard Fynes, Peter Pagan, Pranay Sanklecha, Richard Seaford, Augusta Skidelsky, Will Skidelsky en Wu Junqing.

We danken Pete Mills en Christian Westerling Wegstrom van het Robert's Centre for Global Studies voor hun uitgebreide hulp bij de research voor dit boek én voor hun kritische opmerkingen. Vooral Pete heeft een belangrijke rol gespeeld bij het bijeenbrengen van gegevens en het opzetten van het betoog in Hoofdstuk 1. Donald Poon was een nuttige stagiair. Verder danken we het personeel van de bibliotheek van het Hogerhuis voor een schier ontelbaar aantal boeken en artikelen.

V O O R W O O R D

Wat we bovenal waardeerden, was samen aan dit boek werken. De twee maanden, april en mei 2011, in de Languedoc, waarin we het boek schreven en erover praatten — het was een enorm gelukkige tijd voor ons, een ontdekkingsreis, zeker ook persoonlijk. Een fragment van het goede leven, voor ons beiden.

Robert en Edward Skidelsky

DIAGRAMMEN

1. De voorspelling van Keynes — p. 34
2. Groei sinds Keynes — p. 34
3. Gewerkte uren per week sinds Keynes — p. 35
4. Gewerkte uren per jaar sinds 1983 — p. 39
5. Aandeel in nationaal inkomen van rijkste 1 procent van de bevolking — p. 49
6. Bbp per hoofd bevolking, en tevredenheid over het bestaan — p. 146
7. Geluk naargelang inkomenspositie in Groot-Brittannië — p. 147
8. Geluk en inkomen per land — p. 149
9. Alcoholgerelateerde sterfgevallen in Groot-Brittannië — p. 238
10. Obesitas in Groot-Brittannië — p. 238
11. Werkloosheid in OESO-landen — p. 239
12. Inkomensongelijkheid sinds 1977 — p. 240
13. Vermogensverdeling in Groot-Brittannië — p. 242
14. Huwelijk en echtscheiding in Groot-Brittannië — p. 244
15. Deelname aan culturele evenementen in Groot-Brittannië — p. 246

INLEIDING

Dit boek wil een betoog zijn tegen onverzadigbaarheid, tegen het rupsje-nooit-genoegdenken, tegen de psychologische instelling die ertoe leidt dat wij, als individu én als samenleving, nooit eens zeggen 'genoeg is genoeg'. We nemen stelling tegen economische onverzadigbaarheid, de drang naar steeds meer geld dus. We houden ons vooral bezig met de rijke delen van de aarde omdat je toch redelijkerwijs mag veronderstellen dat die genoeg rijkdom hebben voor een fatsoenlijk collectief bestaan. Voor de arme delen van de wereld, waar de grote meerderheid van de bevolking nog steeds in armoede leeft, is onverzadigbaarheid een probleem voor de toekomst. Maar in rijke én arme samenlevingen komt onverzadigbaarheid voor als rijken het veel breder kunnen laten hangen dan de gemiddelde burger.

Marxisten stellen dat economische onverzadigbaarheid voortkomt uit het kapitalisme en zal verdwijnen zodra dat kapitalisme is afgeschaft. Christenen betogen dat het verschijnsel voortkomt uit de erfzonde. Ons eigen standpunt is dat het voortkomt uit onze aard, uit onze hebbelijkheid om onze welvaart te vergelijken met die van anderen en dan ontevreden te zijn met wat we hebben, maar dat het sterk is uitvergroot door het kapitalisme en daardoor de psychologische basis is geworden van een complete beschaving. Wat eerst een afwijking was van de rijken is nu onderdeel van het normale bestaan.

Het kapitalisme is een tweesnijdend zwaard. Enerzijds heeft het enorme materiële verbeteringen mogelijk gemaakt. Anderzijds heeft het een aantal verwerpelijke menselijke eigenschappen — hebzucht, afgunst, vrekkingheid — op een voetstuk geplaatst. Wij willen hier een oproep doen om dit monster weer aan de ketting te leggen door de lezer eraan te herinneren wat

de grootste denkers van alle tijden en alle beschavingen bedoelen met 'het goede leven', en door met voorstellen te komen voor beleidsveranderingen die tot dat goede leven kunnen leiden.

We gaan kritische kanttekeningen plaatsen bij de huidige obsessie met een steeds hoger bruto binnenlands product (bbp) als voornaamste doel van ons economische beleid. We zijn niet tegen economische groei op zich. Maar een redelijke vraag is daarbij: niet alleen groei *van wat*, maar groei *waarvoor*? We willen groei van vrije tijd en afname van vervuiling. Iedereen die even nadenkt over welzijn, betreft die erbij. Maar ze maken geen deel uit van het bbp, want dat meet alleen dat deel van de productie dat verhandelbaar is. Daarvan wordt niets afgetrokken wegens vervuiling en er wordt niets bij opgeteld wegens vrije tijd. Beteekent groei van het bbp dat ook het welzijn toeneemt? Dat is zeer de vraag. Bij zeer arme landen is dat zeker het geval, maar misschien is het bbp van rijke samenlevingen eigenlijk al te hoog. Ons standpunt is dat voor de rijke landen van de wereld het bbp een nevenproduct dient te zijn van een beleid dat zich richt op een goed leven. We merken vanzelf of het bbp dan groter wordt, kleiner wordt of gelijk blijft.

Dit boek gaat niet over rechtvaardigheid, maar over waaruit dat goede leven bestaat. De meeste moderne politieke theorieën gaan uit van wat in abstracte zin rechtvaardig is, of eerlijk, en bouwen dan op zo'n 'rechtvaardige' maatschappelijke ordening voort. Wij hanteren een andere aanpak. We gaan uit van het individu en de behoeften van dat individu, en proberen op basis daarvan in beeld te krijgen wat voor allen goed is. De verdeling van rijkdom, die het hart vormt van het hedendaagse discours over rechtvaardigheid, is weliswaar heel belangrijk, maar zal door ons alleen worden aangeroerd als onze discussie over wat goed leven is dat vereist.

Stel je een wereld voor waarin de meeste mensen maar vijftien uur per week werken. En ze krijgen daar net zoveel voor als nu,

of zelfs meer, omdat de vruchten van hun werk gelijkmatiger over de samenleving worden verdeeld. Ze hebben veel meer uren vrije tijd dan uren die ze aan werken besteden. Dit vooruitzicht riep de econoom John Maynard Keynes op in een kort essay uit 1930 met de titel 'Economic Possibilities for Our Grandchildren'. Het uitgangspunt was heel eenvoudig. Dankzij de technologische vooruitgang zou een steeds grotere productiviteit per uur mogelijk zijn, en dus zouden mensen steeds minder uren hoeven te werken om hun behoeften te bevredigen. Uiteindelijk zouden ze nog nauwelijks werk hoeven te doen. Keynes schreef: 'Dan staat de mens voor het eerst in zijn bestaan voor een echt en blijvend probleem: hoe om te gaan met dat bevrijd zijn van economische zorgen, hoe invulling te geven aan de vrije tijd die de wetenschap en samengestelde rente hem hebben bezorgd, hoe verstandig en prettig en goed te leven.' Hij dacht dat deze toestand ongeveer honderd jaar na zijn tijd zou kunnen zijn bereikt, in 2030 dus.

Als je kijkt naar de tijd waarin zijn futuristische essay werd geschreven, zal het geen verbazing wekken dat er weinig of geen aandacht aan werd besteed. De wereld had veel dringender problemen aan haar hoofd, onder andere hoe men zich kon onttrekken aan de crisis. En Keynes zelf kwam nooit meer expliciet op zijn visioen terug, al bleef in zijn denken de droom van een toekomst zonder werk op de achtergrond wel meespelen. Keynes verwierf juist internationale faam door zijn kijk op kortetermijnwerkloosheid, geformuleerd in zijn grote werk *The General Theory of Employment, Interest and Money*, en niet als profet van tot in de verre toekomst reikende ontwikkelingen. Toch zijn er goede redenen om terug te gaan naar de vragen die hij indertijd opwierp en vervolgens weer liet vallen.

Ten eerste stelde hij een vraag waarvoor er vandaag de dag nog maar nauwelijks belangstelling is: waar dient rijkdom voor? Hoeveel geld hebben we nodig om een goed leven te leiden? Dat kan een onmogelijke vraag lijken. Maar het is geen triviale vraag.

Geld verdienen kan geen doel op zich zijn, behalve als je aan een acute geestelijke stoornis lijdt. Zeggen dat het je doel in het leven is om steeds meer geld te verdienen staat gelijk aan zeggen dat steeds dikker worden het enige doel is dat je bij eten voor ogen staat. En wat voor individuele personen opgaat, gaat ook voor de samenleving als geheel op. Geld verdienen kán niet het permanente doel van de mensheid zijn, om de eenvoudige reden dat je met geld niets kunt, behalve het uitgeven. En we kunnen niet permanent doorgaan met uitgeven. Vroeg of laat komt er een omslagpunt: dan zijn we verzadigd of walgen we van onszelf. Of allebei. Toch?

Ten tweede zitten we in het Westen eens te meer in een periode van krimp, de meest ernstige sinds de Crisis van 1929–1932. Een zware crisis heeft veel weg van een inspectie: ze legt de fouten van een maatschappelijk stelsel bloot en brengt ons ertoe om op zoek te gaan naar alternatieven. Het stelsel dat nu onder het vergrootglas ligt, is het kapitalisme, en het essay van Keynes is het uitgangspunt van waaruit we de toekomst van dat kapitalisme kunnen beschouwen. Dankzij de crisis zijn twee fouten in het stelsel aan het licht gekomen, die doorgaans door de vrijwel unanieme drang om ongeacht de kosten door te groeien onzichtbaar bleven.

In de eerste plaats vertoont het systeem ethische gebreken. De bankencrisis heeft eens te meer laten zien dat het huidige stelsel uitgaat van hebzucht en inhaligheid, moreel verwerpelijke drijfveren. Het veroorzaakt ook een tweedeling tussen rijken en armen, de laatste tijd zelfs tussen zeer rijken en zeer armen, wat wordt gerechtvaardigd door de theorie dat een deel van die rijkdom wel weer bij de armen terecht komt. Het naast elkaar bestaan van grote rijkdom en grote armoede, vooral in samenlevingen waarin er voor iedereen genoeg is, is strijdig met ons gevoel voor rechtvaardigheid.

In de tweede plaats zijn door de crisis wezenlijke gebreken van het kapitalisme duidelijk geworden. Ons financiële stelsel is

in wezen instabiel. Als het misgaat, zoals in 2008 gebeurde, beseffen we hoe inefficiënt, verkwistend en pijnlijk het kan zijn. Landen met een zware schuldenlast horen dat de financiële wereld pas tevreden is als ze een groot deel van hun nationale inkomen opgeven. De geldverdienmachine hapert dus regelmatig; een goede reden om na te denken over een betere manier van leven.

Tot slot daagt Keynes ons met zijn essay ook uit om ons een voorstelling te maken van hoe het leven er na het kapitalisme uit zou kunnen zien (want een stelsel waarin niet langer sprake is van kapitaalvermeerdering is geen kapitalisme, wat voor naam je het ook geeft). Keynes dacht dat het grote motief achter het kapitalisme was dat het 'sterk sprak tot de hebzucht van individuen en hun instinctieve drang om geld te verdienen'.¹ Hij dacht ook dat zodra er overvloed heerste, deze drang zijn maatschappelijke goedkeuring zou verliezen, dus dat het kapitalisme zichzelf zou opheffen als het werk gedaan was. Maar we zijn het zo gewend om schaarste als norm te nemen dat er maar weinig mensen zijn die nadenken over de motieven en principes die in een wereld van overvloed ons gedrag zouden kunnen of moeten aansturen.

Laten we ons dus eens voorstellen dat iedereen genoeg heeft om een goed leven te leiden. Wat is dat goede leven? Wat is het niet? En welke veranderingen in onze ethische opvattingen en ons economische systeem zijn nodig om tot dat goede leven te komen? Die vragen worden maar zelden gesteld, omdat ze niet keurig binnen de disciplinaire kaders vallen waarin het intellectuele leven vandaag de dag is opgedeeld. Filosofen construeren systemen van een volmaakte rechtvaardigheid, zonder zich erom te bekommeren dat de empirische werkelijkheid een stuk rommeliger is. Economen vragen hoe het best kan worden voldaan aan subjectieve behoeften, wat die ook mogen zijn. In ons boek verenigen we twee uiteenlopende denkrichtingen, filosofie en economie, in de overtuiging dat die twee disciplines elkaar nodig hebben, de ene vanwege haar praktische toepasbaarheid,

de andere vanwege haar ethische verbeeldingskracht. Wij willen een oude opvatting opnieuw tot leven wekken: economie als een *ethische* wetenschap, die zich bezighoudt met mensen in gemeenschappen, niet met de interactie tussen robots.

In het begin van dit boek nemen we onder de loep waarom de voorspelling van Keynes niet is uitgekomen. Waarom zijn zijn voorspellingen over groei verrassend nauwkeurig gebleken, maar werken we bijna honderd jaar later nog bijna net zo hard als toen hij zijn futuristische essay schreef? Het antwoord op die vraag is volgens ons dat in een vrijmarkteconomie de werkgevers kunnen dicteren wanneer en hoe er gewerkt wordt, en dat in zo'n economie ook onze aangeboren hang wordt versterkt naar competitieve, statusgedreven consumptie. Keynes was uitstekend op de hoogte van de kwaden van het kapitalisme, maar ging ervan uit dat die zouden verdwijnen als hun werk — het scheppen van rijkdom — gedaan was. Hij voorzag niet dat ze permanent in ons verankerd zouden raken en zo het ideaal dat ze moesten dienen aan het gezicht zouden onttrekken.

Keynes, zeggen we in het tweede hoofdstuk, was niet de enige die dacht dat op zich slechte motieven voor nuttige doeleinden konden worden ingezet. John Stuart Mill, Karl Marx, Herbert Marcuse en zelfs Adam Smith in zijn meer gedreven ogenblikken zagen voor dit soort motieven een positieve rol weggelegd als motor van de vooruitgang. Om het even in mythische termen te verwoorden: de westerse beschaving heeft een pact gesloten met de duivel. In ruil daarvoor heeft ze een tot dan toe onvoorstelbare massa kennis, macht en genot gekregen. Dit is uiteraard het grootse thema van de door Goethe onsterfelijk gemaakte Faustlegende. De ironie is echter dat nu we eindelijk in een wereld van overvloed leven, het kapitalisme ons blijkt te hebben opgezadeld met hebbelikheden waardoor we er niet echt van kunnen genieten. De duivel heeft zijn beloning opge-eist. Daar heeft het in elk geval alle schijn van. Kunnen we dit lot

voor zijn? Misschien, maar alleen als we na eeuwen van verwaarlozing en onjuiste voorstellingen van zaken het idee van een goed leven onder het stof vandaan kunnen halen, een leven dat verder niets nodig heeft. Daarvoor moeten we putten uit de rijke bron van premoderne wijsheid, zowel westers als oosters. Daaraan wijden we het derde hoofdstuk.

Het verzet tegen de schijnbaar onstuitbare moloch van de groei wint de laatste jaren aan kracht. Die groei, zeggen critici, maakt ons niet alleen niet gelukkiger, maar heeft ook een verwoestende invloed op het milieu. Het zou heel goed zo kunnen zijn dat beide punten waar zijn, maar ze raken niet aan de kern van een meer wezenlijk bezwaar tegen eindeloze groei: dat die zinloos is. Als we ons pleidooi tegen groei baseren op het feit dat die groei slecht is voor ons geluk en het milieu, dagen we onze tegenstanders eigenlijk uit om aan te tonen dat dat niet het geval is, en die handschoen nemen ze maar al te snel op.* En vervolgens draait de discussie een doodlopende steeg in. Wat we voor ogen moeten houden, is dat we, los van wat wetenschappers of statistici ons kunnen vertellen, weten dat het eindeloze najagen van rijkdom waanzin is. Dat is de kern van wat we in het vierde en vijfde hoofdstuk betogen.

Ten slotte komen we in het zesde hoofdstuk toe aan het positieve deel van ons voorstel: hoe het goede leven eruit zou kunnen zien. Op basis van inzichten uit vele tijden en plaatsen noemen we zeven 'basisvoorwaarden' waaraan bij een goed leven wordt voldaan. De voornaamste taak voor de overheid, betogen we, is om voor zover dat in haar macht ligt voor alle burgers deze

---

* Nigel Lawson en Bjørn Lomborg (en anderen) stellen dat de opwarming van de aarde het best kan worden aangepakt door snel technologische vooruitgang te boeken en daarmee de nadelige gevolgen tegen te gaan. En er zijn economen die zeggen dat rijke landen inderdaad gelukkiger zijn dan arme. Voor details, zie hoofdstukken 4 en 5.

basisvoorwaarden te verwezenlijken. Hoe dat kan worden bereikt, is het thema van het zevende hoofdstuk, waarin we voorstellen doen voor beleidsinstrumenten om greep te krijgen op de eindeloze hang naar meer rijkdom. Leidend daarbij is een objectief concept van wat 'goed' is. Tot het zover is, zijn we een tot ondergang gedoemde beschaving, in moordend tempo op weg naar het niets, of iets wat nog erger is.

Als we onze ideeën bespraken met vrienden en kennissen, kwamen die strijk-en-zet met vijf bezwaren. Het eerste betrof onze timing. 'Uitgerekend nu moet je niet beginnen over een einde aan de groei. Als Keynes nog leefde, zou hij dan niet zeggen dat we zo snel mogelijk weer moeten gaan groeien om zo de werkloosheid en de overheidsschuld terug te dringen?' Dat ontkennen we niet. Maar we moeten een onderscheid maken tussen op herstel gericht kortetermijnbeleid na de ergste crisis sinds de jaren dertig en langetermijnbeleid om het goede leven te verwezenlijken. In de twee jaar na 2008 liep de productie wereldwijd met zes procent terug, en die teruggang is maar voor een deel ingelopen. We moeten op zijn minst weer terug naar het oude niveau, want zoals de economie nu is georganiseerd, is er geen andere manier om de werkloosheid en de schuldenlast, privaat en publiek, terug te dringen. Maar we mogen niet door de huidige problemen het zicht verliezen op ons ultieme doel. Keynes' eigen utopie werd geschreven op het dieptepunt van de Crisis. 'Wat mij bij dit essay voor ogen staat,' schreef hij, 'is niet het heden beschouwen, maar mij juist ontdoen van kortetermijngedachten en op de wieken gaan naar de toekomst.' Dat is de geest waarin ook ons boek is geschreven.

De tweede tegenwerping betrof het geografische bereik van onze voorstellen. Willen wij soms dat landen waarin miljoenen mensen slecht gehuisvest en ondervoed zijn tevreden zijn met wat ze hebben? Natuurlijk niet. Ons betoog richt zich op dat deel van de wereld waarin materieel gezien al van welvaart

sprake is. Op plaatsen waar dat niet het geval is, blijft groei een prioriteit, en terecht. Maar als ontwikkelingslanden zich blijven ontwikkelen, komen ze uiteindelijk voor hetzelfde probleem te staan als wij, en daarom kunnen ze zich daar maar beter nu al op voorbereiden en niet onze fout overdoen: zo opgaan in het middel dat je het doel uit het oog verliest.

De volgende drie bezwaren gingen dieper. 'Jullie voorstellen', luidde het eerste, 'zijn de nekslag voor initiatieven, creativiteit en visie. Ze zijn een blauwdruk voor universeel nietsdoen.' Soms wordt daaraan toegevoegd dat er een decadente, ouderwets Europese instelling uit spreekt, en uiteraard komt die laatste opmerking doorgaans van Amerikanen.

Om die misvattingen te weerleggen, zeggen we hierbij heel nadrukkelijk dat ons boek geen pleidooi is voor ledigheid. Wij willen meer vrije tijd, naar eigen inzicht te besteden, en vrije tijd is naar onze opvatting niet hetzelfde als ledigheid. Integendeel eigenlijk. Vrije tijd in de ware en inmiddels bijna vergeten zin van het woord, is activiteit zonder ingebakken doel, 'doelgericht bezig zijn zonder doel', zoals Kant het verwoordde. De beeldhouwer die helemaal opgaat in zijn marmer, de leraar die een moeilijk begrip wil overbrengen, de musicus die worstelt met een partituur, een wetenschapper die de geheimen van tijd en ruimte verkent — al deze mensen hebben geen ander doel dan te doen waar ze goed in zijn. Misschien dat ze daar inkomsten uit verkrijgen, maar dat is niet wat hen motiveert. Zoals wij het zien, zijn ze bezig met vrije activiteiten, niet met arbeid. Uiteraard is dit een geïdealiseerde voorstelling van zaken. In de echte wereld zijn extrinsieke beloningen, waaronder begrepen financiële, nooit erg ver uit onze gedachten. Maar als handelingen niet voortkomen uit noodzaak, maar uit de eigen wil, en spontaan, en er geen sprake is van onderdanigheid en geestdodendheid, spreek je niet meer van werk, maar van vrije tijd. Dit — en niet ledigheid — is ons ideaal. Juist door de gebrekkelijke verbeeldingskracht van onze cultuur denkt die dat voor *alle*

creativiteit en vernieuwing (dus niet alleen die welke gericht is op economische vooruitgang) een financiële prikkel nodig is.

‘Allemaal goed en wel,’ zou een kritische geest kunnen zeggen, ‘maar het is niet erg waarschijnlijk dat minder extern gemotiveerde activiteit leidt tot meer uren vrije tijd, in jullie hoogdravende betekenis van het woord. Luiwammesen zoals wij hebben een financiële prikkel nodig, anders komt er niks uit onze handen. Als die wegvalt, wint onze aangeboren luiheid het en komen we niet bij het goede leven uit, maar bij verveling, neurosen en de fles. Lees maar een paar Russische romans, dan weet je wel wat ik bedoel.’

Tegen dit soort tegenwerpingen kunnen we alleen maar een geloofsverklaring in stelling brengen. Er is nog nooit een poging gedaan om het aantal gewerkte uren terug te brengen, en dus weten we niet zeker wat de gevolgen ervan zouden zijn. Maar we voorzien niet de zeer negatieve gevolgen waarvan onze criticus gewag maakt, anders zou hét grote doel van de moderne Europese beschaving, het welzijn van allen die er wonen versterken, leeg en hol zijn. Als het uiteindelijk doel van onze ijver ledigheid is, als we alleen werken en scheppen om onze nazaten een bestaan te bieden van eindeloos voor de televisie hangen, dan is alle vooruitgang, zoals Orwell het formuleerde, ‘een desperate worsteling in de richting van een doel dat naar we hopen en bidden nooit zal worden bereikt.’² We verkeren in een paradoxale situatie: we jagen onszelf op tot een steeds hogere daadkracht, niet omdat we die de moeite waard vinden, maar omdat elke activiteit, hoe zinloos ook, beter is dan nietsdoen. *We moeten* geloven dat ware vrije tijd mogelijk is, anders staan we er buitengewoon beroerd voor.

Wij putten hoop uit een andere gedachte. Het beeld van de mens als aangeboren luiyaard, die alleen maar in actie komt als hij daar wat aan kan verdienen, is alleen maar van deze tijd. Vooral economen zien mensen louter als lastdieren, die een zweep of een wortel nodig hebben om iets te doen. ‘Onze behoeften maxi-

maal bevredigen, met minimale inspanning' — dat was de definitie van het menselijke probleem waar William Stanley Jevons, een pionier van de moderne economische theorie, mee kwam.³ In de oudheid keken ze daar heel anders tegenaan. In Athene en Rome waren er burgers die weliswaar economisch niet productief waren, maar verder zeer actief waren — in de politiek, het oorlogsbedrijf, de filosofie en de literatuur. Waarom zou je niet hen als norm nemen in plaats van de werkezel? Uiteraard werd Atheense en Romeinse burgers al van jongs af aan bijgebracht hoe ze hun vrije tijd verstandig moesten besteden. Voor ons project stellen we iets soortgelijks voor. We kunnen niet verwachten dat een samenleving die is getraind in een slaafs, mechanisch gebruik van tijd in een handomdraai verandert in een samenleving van vrije mensen. Maar we mogen er niet aan twifelen dat die taak in principe tot de mogelijkheden behoort. In een essay dat maar twee jaar na dat van Keynes werd geschreven (een zoveelste voorbeeld van hoe prikkelend een economische crisis kan zijn) formuleert Bertrand Russell het met zijn gebruikelijke helderheid:

Men zal zeggen dat enige vrije tijd wel aangenaam is, maar dat mensen niet zullen weten waarmee hun dagen te vullen als er maar vier van de vierentwintig uur wordt gewerkt. Voor zover dat al voor het heden opgaat, is het een dodelijk oordeel over onze beschaving, en in het verleden is er niet één periode aan te wijzen waarvoor het opging. Vroeger was men in staat tot luchthartigheid en speelsheid, maar die zijn tot op zekere hoogte uitgebannen door de cultus van de efficiency. De geneugten van stedelingen zijn vooral passief geworden: naar de film, naar het voetbal, luisteren naar de radio en ga zo maar door. Dat komt doordat hun actieve energie volledig in beslag genomen wordt door hun werk. Als ze meer vrije tijd hadden, zouden ze opnieuw genieten van dingen waarin ze vroeger een actieve rol speelden.⁴

We zouden daaraan kunnen toevoegen dat vooral doordat vrije tijd niet langer wordt geassocieerd met spontane activiteiten en daardoor is gedegenereerd tot passief consumeren, we ons op ons werk storten, omdat dat het minste van twee kwaden is. 'Je moet werken', schreef Baudelaire in zijn *Journaux intimes*. 'Niet omdat dat je voorkeur geniet, maar uit wanhoop. Want om alles terug te brengen tot één enkele waarheid: werken verveelt minder dan plezier maken.'⁵

Een vierde tegenwerping is tot op zekere hoogte een apologie van geld verdienen: het is waar, zeggen onze critici, dat dat niet de nobelste activiteit is voor een mens, maar van alle hoofdoelen waarop menselijke activiteiten zich richten, is het wel het minst schadelijke. Keynes heeft het raak geformuleerd: 'Gevaarlijke menselijke neigingen kunnen worden gekanaliseerd in de richting van relatief onschuldige activiteiten dankzij het bestaan van mogelijkheden om geld te verdienen en vermogen op te bouwen. Als aan die neigingen niet deze uitlaatklep wordt geboden, komen ze op heel andere wijze tot uiting: in wreedheid, het driest najagen van persoonlijke macht en gezag en andere vormen van zelfverheerlijking.' Maar hij voegde eraan toe: 'Het is voor het stimuleren van deze activiteiten en het bevredigen van deze neigingen niet nodig dat de inzet van het spel even hoog blijft als nu. Een veel lagere inzet werkt even goed, zodra de spelers daaraan gewend zijn.'⁶ Dat is een uitstekende verwoording van ons verweer. We stellen niet voor om geld verdienen uit te bannen, net als in de Sovjet-Unie, maar dat het 'spel' dient te worden onderworpen aan regels en beperkingen, zodat er geen schisma ontstaat tussen de samenleving en het goede leven.

De laatste en meest ingrijpende tegenwerping tegen ons project is dat het de persoonlijke vrijheid zou inperken. Een vrije staat, is ons door John Rawls en andere filosofen ingeprent, belichaamt zelf geen positieve waarden, maar alleen maar die principes die mensen met uiteenlopende smaken en idealen nodig hebben om in harmonie samen te leven. Als je een beleid voor-

staat dat het goede leven positief voorstelt, gaat dat per definitie in tegen die persoonlijke vrijheid. Het zou zelfs wel totalitair kunnen zijn. We komen te zijner tijd op deze tegenwerping terug. Laten we er voorlopig mee volstaan om te zeggen dat ze berust op een zeer onjuiste opvatting van de begrippen vrijheid en liberalisme. Het grootste deel van haar lange geschiedenis heeft de liberale traditie in het teken gestaan van waardigheid, hoffelijkheid en verdraagzaamheid. Prototypische liberalen uit de twintigste eeuw, zoals Keynes, Isaiah Berlin en Lionel Trilling, gingen er voetstoots van uit dat het in stand houden van de beschaving een van de taken van de overheid was. Het getuigt van een wel heel oppervlakkige opvatting van het liberalisme als je het louter ziet als neutraal terrein tussen afwijkende opvattingen over goed en kwaad. Neutraliteit is hoe dan ook fictie. Een ‘neutrale’ overheid staat willoos haar macht af aan de hoeders van het kapitaal, en die manipuleren vervolgens uit eigenbelang de burgers.

De grootste intellectuele barrière voor het verwezenlijken van het goede leven zou wel eens de wetenschap van de economie kunnen zijn, of eigenlijk de verstikkende orthodoxie die zich aan de meeste universiteiten ter wereld met die vlag tooit. Economen, stelt een recente studie, bestuderen ‘hoe mensen *bepaalde* of *schaarse* middelen inzetten bij hun poging om onbepaalde behoeften te bevredigen’.⁷ De gecursiveerde woorden zijn in feite overbodig: als behoeften onbepaald zijn, zijn middelen per definitie beperkt, hoe rijk we in absolute zin ook zijn. We zijn veroordeeld tot schaarste, niet doordat het ons aan middelen ontbreekt, maar door onze ontembare honger. In 1960 zei de econoom Harry Johnson al: ‘We leven in een rijke samenleving, die zich niettemin in allerlei opzichten voordoet als een arme samenleving en zich ook daarnaar gedraagt.’⁸ Het perspectief van de armoede, met bijgevolg nadruk op

efficiency als hoogste goed, zit ingebakken in de moderne economie.

Zo is het niet altijd geweest. Adam Smith, de grondlegger van de moderne economie, ging ervan uit dat onze aangeboren hang naar steeds meer en steeds beter uiteindelijk zou stuiten op natuurlijke en institutionele grenzen, waarna een 'stationaire staat' zou ontstaan. Alfred Marshall, de leermeester van Keynes, zag economie als het bestuderen van de 'materiële voorwaarden voor welzijn', een definitie waarin nog het aristoteliaanse en christelijke concept aanwezig is dat rijkdom een middel is om een doel te bereiken. Maar na Marshall is de economische wetenschap een andere koers gaan varen. In zijn klassieke definitie zegt Lionel Robbins dat economie een wetenschap is 'die menselijk gedrag bestudeert in relatie tot doelen en schaarse middelen die ook anders kunnen worden ingezet'.⁹ Met deze definitie maakt hij schaarste tot het kernpunt van de economie en streept hij elk waardeoordeel weg. De econoom houdt zich bezig met het vinden van een efficiënte manier om een doel te bereiken, maar vakinhoudelijk mag hij over dat doel niets zeggen. Hij gaat er alleen van uit dat we nooit over voldoende middelen zullen beschikken om elk doel dat we ons stellen ook daadwerkelijk te bereiken, wat impliceert dat schaarste een permanent kenmerk is van de condition humaine.

Als er altijd schaarste zal heersen, zullen efficiency, het optimaal inzetten van schaarse middelen, en economie, de wetenschap die ons efficiency bijbrengt, altijd nodig zijn. Maar nuchter beschouwd is 'schaarste' geen constant, maar een variabel verschijnsel. We weten dat er bij hongersnood sprake is van extreme schaarste en dat er na een goede oogst overvloed is. Thomas Malthus begreep dat als een bevolking sneller groeit de schaarste toeneemt en in het tegenovergestelde geval terugloopt. Verder is in de afgelopen tweehonderd jaar schaarste, in de normale betekenis van het woord althans, in de meeste lan-

den sterk afgenomen. In rijke en zelfs gemiddeld rijke landen gaan mensen niet meer dood van de honger. Dit alles impliceert dat het maatschappelijk belang van efficiency kleiner is geworden, en bijgevolg ook het praktische nut van de economische wetenschap.

De essentie van een zinnige kijk op deze zaak is om schaarste te bekijken in relatie tot noodzaak, en niet behoefte. Zo kijken we er normaal gesproken ook tegenaan. Een man met drie huizen wordt niet als behoeftig gezien, hoe graag hij er ook een vierde bij zou willen hebben. 'Hij heeft genoeg', zeggen we, en daar bedoelen we 'genoeg voor zijn behoeften' mee. Onverzadigbaar gedrag — een manische drang om katten of poppenhuizen te verzamelen, om maar wat te noemen — wordt in brede kring als een pathologische afwijking beschouwd. (Net als psychoanalytici hebben economen de neiging om neurosen tot norm te verheffen.) In principe zijn we allemaal in staat om wat we willen te beperken tot wat we nodig hebben. Het probleem is dat een competitieve economie, waarin alles om geld draait, ons permanent onder druk zet om steeds meer te willen. De 'schaarste' die de econoom ziet, is steeds vaker een artefact van die druk. Als je kijkt naar wat we werkelijk nodig hebben, is er geen sprake van schaarste, maar juist van extreme overvloed.

De premisse van wat hierna volgt, is dat materieel gezien het goede leven al bestaat, in elk geval in de welvarende delen van de wereld, maar dat het door het verblind najagen van groei voortdurend buiten ons bereik blijft. Het doel van het overheidsbeleid en andere vormen van collectieve actie zou dan ook moeten zijn om de economie zo in te richten dat de goede zaken van het leven — gezondheid, respect, vriendschappen, vrije tijd en dergelijke — binnen ieders bereik komen. Economische groei is acceptabel als bijverschijnsel, maar is niet iets waarnaar we moeten streven.

Mettertijd zal door dit veranderde denken onze houding ten opzichte van de economie veranderen. Het zo efficiënt mogelijk

inzetten van onze tijd zal steeds minder belangrijk worden, en daardoor zal de 'wetenschappelijke' kijk op de economie zoals die zich sinds Robbins heeft ontwikkeld, van haar troon worden gestoten en zal die niet langer de koningin van de sociale wetenschappen kunnen zijn. Dat bedoelde Keynes toen hij zei dat hij uitkeek naar de dag dat economen even nuttig zouden zijn als tandartsen.¹⁰ Hij koos zijn woorden altijd met zorg. De mensheid zou economen net zo hard nodig hebben als tandartsen, niet als artsen. In de marge van het bestaan dus, niet continu aanwezig, en al helemaal niet in een overheersende positie.

DE MISSER VAN KEYNES

's Mensen rijkdom
is niet aan grenzen gebonden

— Solon —

In 1928 sprak Keynes een gezelschap studenten aan Cambridge toe over 'economische mogelijkheden voor onze kleinkinderen'. Hij wist dat ze zwaar hun bekomst hadden van het kapitalisme en de neiging hadden om de Sovjet-Unie te zien als lichtend baken. Ook Keynes zag de vooruitgang als 'een bezoedeld geloof, zwart van kolengruis en kruit'. De lokroep van het communisme was zo verleidelijk omdat het ondanks alle barbaarsheden toch ook kon worden gezien als 'de eerste aanzet van een groots geloof'.¹ Om zijn toehoorders weg te lokken van deze valse god moest hij hen ervan overtuigen dat ook het kapitalisme een utopisch project was, en een effectiever utopisch project, omdat het de enige efficiënte weg was naar de overvloed die iedereen een goed leven zou bezorgen. Zijn toespraak in Cambridge was de eerste manifestatie van deze overtuiging.

Toen Keynes twee jaar later de tekst nog eens doornam voor die in druk zou verschijnen, had de Crisis toegeslagen. Het kapitalisme leek in economische én ethische zin bankroet en het communisme leek nog wat aanlokkelijker. Maar hij paste zijn boodschap behendig aan aan de nieuwe situatie. 'We lijden niet', zo schreef hij, 'aan de reumatiek van de ouderdom, maar aan de groeipijnen van al te snelle veranderingen, aan de pijn van de overgang tussen de ene economische periode en de volgende.' De Crisis was, in elk geval voor een deel, een symptoom van 'tech-

nologische werkloosheid'. Wat hij daarmee bedoelde, was 'dat er meer arbeidsplaatsen wegvallen doordat wij steeds meer manieren vinden om doelmatiger te werken dan dat we nieuwe manieren vinden om die vrijgekomen arbeidskracht elders in te zetten'. Technologische werkloosheid wees vooruit naar een toekomst zonder werk, maar dan op vrijwillige basis, niet afgedwongen.

Keynes zette bij zijn profetische blik economische logica in. Op grond van statistische gegevens over kapitaalaanwas en technische vooruitgang in het verleden stelde hij dat als die aanwas met twee procent per jaar bleef groeien, en de 'technische efficiency' met één procent, 'de levensstandaard van progressieve landen over honderd jaar vier tot acht keer zo hoog zal zijn als nu'. Door deze projectie kwam hij met een 'verrassende conclusie': 'Aangenomen dat er geen grote oorlogen komen en de omvang van de bevolking niet sterk stijgt, kan het economische probleem binnen honderd jaar zijn opgelost of is een oplossing in zicht.'^{*}

Wat Keynes met dit alles bedoelde, was dat de mensheid al haar materiële behoeften zou kunnen bevredigen met een fractie van de inspanningen die daar nu voor werden geleverd. Maximaal drie uur per dag 'om de oude Adam in ons tevreden te stellen'. De overdaad aan vrije tijd die dat opleverde, zou kunnen leiden tot 'zenuwcrises van het soort dat nu al gebruikelijk is bij getrouwde dames uit de welvarende klasse'. Maar Keynes hoopte

---

* Keynes liep vooruit op het groeiemodel van Robert Solow, waarin de groei van het bbp wordt verklaard aan de hand van de groei van de factoren kapitaal en productie, en het tempo van de technologische vooruitgang. Net als de meeste economen ging Keynes ervan uit dat bij de inzet van steeds meer kapitaal het rendement steeds minder zou worden en er uiteindelijk kapitaalverzadiging zou optreden. Verdere groei van het bbp zou dus vooral afhankelijk zijn van verbeteringen in de kwaliteit, niet de kwantiteit, van het kapitaal, zowel in fysieke als in menselijke zin. Van technologische vooruitgang dus. Wilde het bbp per hoofd van de bevolking toenemen, dan moest de technologische vooruitgang sneller zijn dan de bevolkingsgroei.

dat dat niet het geval zou zijn. Hij zag juist uit naar een tijd waarin de spontane, vreugdevolle levenshouding die toen nog voorbehouden was aan kunstenaars en vrije geesten zich door de hele samenleving zou verbreiden. Het slot van het essay is een schitterend stukje retoriek waarin hij Aristoteles en het Nieuwe Testament vervoelt:

Ik geef ons de vrijheid om terug te keren naar de betrouwbaarste en zekerste principes van het geloof en traditionele waarden: dat gierigheid een ondeugd is, woekerrente een zonde en hang naar geld verachtelijk, en dat zij die de wegen van de deugdzaamheid en het gezond verstand het getrouwst volgen de mensen zijn die zich het minst bekommeren om de dag van morgen. Eens te meer zullen wij het doel boven de middelen stellen en aan het goede de voorkeur geven boven het nuttige. We zullen hen eren die ons kunnen leren om het uur en de dag te plukken, deugdzaam en goed, en de lof zingen van de heerlijke mensen die oprecht van dingen genieten en van de leliën des velds, die niet arbeiden of spinnen.²

Een vriend van Keynes, de filosoof Frank Ramsey, had een woord voor deze paradijselijke staat: gelukzaligheid.

Het kapitalisme, je op economisch vlak inspannen en geld verdienen, was dus een overgangsfase, een middel om een doel te bereiken, en dat doel was het goede leven. Hoe zou dat leven eruit kunnen zien? Keynes was een discipel van G.E. Moore, een filosoof van de universiteit van Cambridge, die in *Principia ethica* had geschreven: 'Verreweg de meest waardevolle dingen die we kennen of ons kunnen voorstellen zijn bepaalde vormen van bewustzijn die we zouden kunnen omschrijven als de geneugten van het intermenselijk contact en het genieten van mooie dingen.' En verderop zegt hij: 'Alleen omwille van deze zaken — om ervoor te zorgen dat er op elk gegeven ogenblik zo veel mogelijk

van bestaan — is het verdedigbaar om publieke of private taken te verrichten. Zij zijn het ultieme rationale doel van het menselijke handelen en het enige criterium voor maatschappelijke vooruitgang.³

Dat, zei Keynes later, was en bleef zijn ‘religie onder de oppervlakte’. Keynes was naast econoom ook speculant en hij bracht het grootste deel van zijn leven door in het schimmenrijk van het harde kapitalisme, maar steeds met één oog gericht op de hemel van kunst, liefde en het najagen van kennis, waarden die voor hem werden belichaamd door zijn artistieke vrienden uit de Bloomsburykring. Zijn essay is een poging om deze twee aspecten van zijn karakter — het doelgerichte en het spontane — met elkaar te verzoenen door ze te projecteren op respectievelijk het heden en de toekomst.

‘Economic Possibilities’ werd indertijd nagenoeg genegeerd. Men vond het te fantasievol om er serieus over te discussiëren. En het *wás* ook een *pièce d’occasion*, een *jeu d’esprit*. Keynes’ visioen en betoog omvatten ternauwernood twaalf pagina’s. Het zat vol losse eindjes en bezwaren die werden opgeworpen en vervolgens weggewuifd. ‘Het was Keynes op zijn best en zijn slechtst’, schreef een van zijn studenten. ‘Op zijn slechtst omdat een deel van zijn maatschappelijke en politieke opvattingen niet tegen een kritische blik bestand was en omdat uit de samenleving steeds weer nieuwe behoeften voort zullen komen zolang er sprake is van competitieve en opzichtige consumptie. En op zijn best door zijn verrekende, onderzoekende, intuïtieve, provocatieve geest.’⁴

Maar ondanks alle futuristische elementen is het essay toch verbonden met het probleem waarmee Keynes zich vooral bezighield: hardnekkige massale werkloosheid. Die vormde de aanzet voor de revolutionaire ommekeer in het economische beleid waarom hij vooral bekend is geworden: permanente volledige werkgelegenheid, niet onderbroken door crises, was de snelste route naar het in zijn essay geschetste Utopia. Keynes wilde ervoor zorgen dat het kapitalistische systeem op vol ver-

mogen draaide, want dan kwam de dag dat het verdween des te sneller dichterbij.

Meer dan tachtig jaar zijn verstreken sinds hij zijn essay schreef. Wij zijn zijn 'kleinkinderen', zijn achterkleinkinderen zelfs. Wat is er van zijn profetie uitgekomen?

DE PROFETIE VAN KEYNES

In zijn essay presenteert Keynes twee voorspellingen en één mogelijkheid. De voorspellingen betreffen groei en gewerkte uren. Als we zijn betoog wat vereenvoudigen, zouden we volgens Keynes in het Westen nu zo ongeveer 'genoeg' moeten hebben voor onze behoeften, zonder meer te hoeven werken dan drie uur per dag. De mogelijkheid — geen voorspelling, omdat Keynes rekening houdt met een alternatief scenario, dat van de verveelde huisvrouw — is dat we inmiddels hebben geleerd om onze extra vrije tijd 'verstandig en prettig en goed' te besteden. Hoe is het met deze drie afgelopen?

Wat Keynes verwachtte dat er in de rijke landen zou gebeuren is afgebeeld in Diagram 1. Als in 2030 de gelukzaligheid zou zijn bereikt, zou de groei van het inkomen stoppen (omdat iedereen genoeg zou hebben) en zou het te verrichten werk tot nul terugvallen (omdat bijna alles wat mensen nodig hebben door machines zou worden gemaakt).

Laten we nu eens deze twee voorspellingen vergelijken met wat er echt is gebeurd. In Diagram 2 staat afgebeeld hoe de groei in de rijke landen is verlopen (plus de voorspelling van Keynes), terwijl in Diagram 3 Keynes' voorspelling over het teruglopende aantal gewerkte uren te zien is, naast de werkelijke gang van zaken.

De groei van het inkomen per hoofd van de bevolking is vrijwel verlopen zoals Keynes voorspelde. Maar dat is een mazzeltje voor hem, want hij ging ervan uit dat er geen oorlog zou komen en dat de bevolking niet sterk zou toenemen. Die oorlog is er echter wel gekomen, en er zijn nu dertig procent meer mensen

dan toen. Aan de andere kant schatte hij de groei van de productiviteit te laag in. Deze twee missers vallen tegen elkaar weg, en daardoor is het inkomen per hoofd van de bevolking inderdaad in de zeventig jaar sinds 1930 verviervoudigd.

Diagram 1. De voorspelling van Keynes

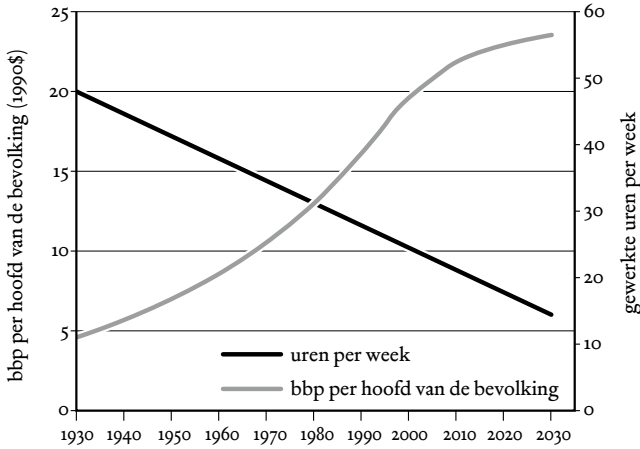
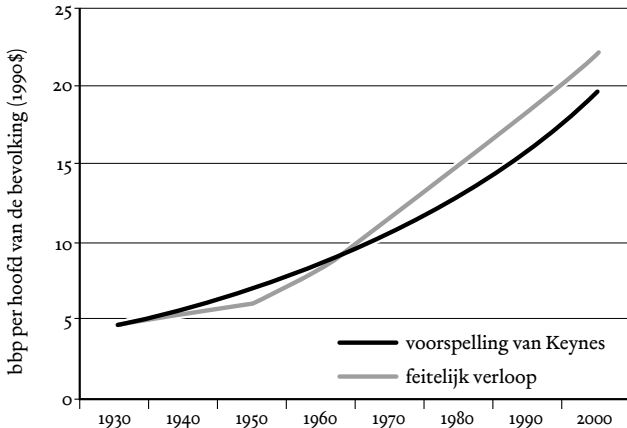
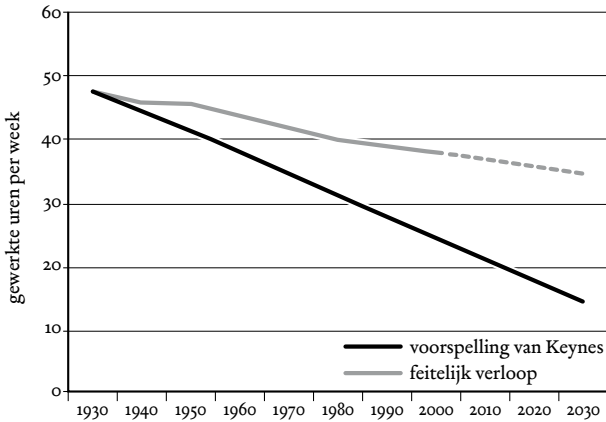

Diagram 2. Groei sinds Keynes

Bron: Maddison, Angus, *The World Economy: Historical Statistics*, oecd Publishing, 2005; Measuring Worth (www.measuringworth.com); Eurostat (geraadpleegd 16 januari 2012)⁵

Diagram 3. Gewerkte uren per week sinds Keynes

Bron: Huberman, Michael en Chris Minns, 'The Times They Are Not Chargin': Days and Hours of Work in Old and New Worlds, 1870-2000', *Explorations in Economic History*, vol. 44, p. 538-567, 2007

Wat is er gebeurd met de gewerkte uren? Keynes' voorspelling dat onder deze omstandigheden het aantal gewerkte uren recht evenredig zou teruglopen met de groei in productiviteit kwam voort uit een toen alleszins logisch lijkende aanname dat inkomstengroei een steeds geringere meerwaarde had — elk beetje inkomen erbij gaf weer net wat minder voldoening. Naarmate een samenleving rijker werd, zouden mensen steeds vaker kiezen voor meer vrije tijd in plaats van extra inkomen. Dus naarmate iemands inkomen toenam dankzij een steeds hogere productiviteit zou hij minder uren gaan werken, tot de baten van een extra uur aan inkomsten gelijk waren aan die van een extra uur vrije tijd.

Maar zo is het niet gegaan. Tussen 1870 en 1930 was het aantal gewerkte uren snel teruggelopen, en Keynes ging ervan uit dat die teruggang door zou gaan. 'Al bij ons leven', schreef hij, 'kunnen we mogelijkwerwijs alle werkzaamheden op het gebied van landbouw, mijnbouw en industrie verrichten met een kwart van de menselijke inzet die op dit moment daarvoor nodig is.'⁶ Maar

al is de groei in inkomen en productiviteit redelijk overeenkomstig zijn verwachtingen verlopen, de gewerkte uren zijn sinds 1930 bepaald niet met driekwart gedaald. In 1930 duurde de werkweek in de geïndustrialiseerde wereld ongeveer vijftig uur. Vandaag de dag is dat veertig uur. Als het volgens Keynes' voorspelling zou zijn verlopen, zouden we nu in de buurt van de vijftienurige werkweek moeten zitten. Als we de huidige lijn doortrekken naar 2030, zitten we op een vijfendertigurige werkweek, maar in de verste verte niet op vijftien uur. Waarom is de afname van het aantal gewerkte uren veel minder snel gegaan dan Keynes op grond van de productietoename voorzag?

Keynes ging bij zijn voorspelling niet uit van geografische verschillen. Waarschijnlijk dacht hij dat in 2030 de rijke landen vrijwel door de arme zouden zijn ingehaald. Wat dat betreft, zat hij er niet ver naast. Een kleine groep economieën in het Verre Oosten heeft nu dezelfde levensstandaard als wij in het Westen, en er is een veel grotere groep landen die ons binnenkort in welvaart zal evenaren. Maar wat hij niet voorzag, was dat de wereldbevolking zo snel zou toenemen, en dat daardoor nog steeds een kwart daarvan in diepe armoede leeft. In 1930 bedroeg de wereldbevolking 2,7 miljard mensen. Vandaag de dag is dat 7 miljard, meer dan 2,5 keer zo groot. Zelfs in rijke landen is de bevolking met meer dan dertig procent gegroeid. Een moeilijke vraag waarop Keynes geen antwoord hoefde te geven was in hoeverre de rijken hun eigen 'gelukzaligheid' moesten uitstellen om de armen te helpen.

DE VALSTRIK VAN HET GEMIDDELDE

Voor we dieper ingaan op de vraag waarom de terugloop van het aantal gewerkte uren niet recht evenredig is verlopen met de economische groei, moeten we even aanstippen wat door onze meetmethoden verborgen blijft.

Neem nu het begrip ‘gemiddelde’. Als we weten dat het gemiddelde inkomen in Groot-Brittannië 25.000 pond per jaar is, nemen we vaak aan dat de meeste mensen ook daadwerkelijk dat bedrag verdienen, met een paar mensen die meer en een paar die minder verdienen. Maar dat hoeft niet het geval te zijn. Neem alle werknemers van een fabriek (zeg dat het er tien zijn). De directeur verdient 160.000 pond per jaar, en de negen werknemers ieder 10.000. Gemiddeld verdienen ze dus 25.000 pond, maar de meesten verdienen 10.000. Dit is een gestileerde weergave van hoe het er op dit moment in Groot-Brittannië en de Verenigde Staten toegaat: de meeste mensen verdienen minder dan het gemiddelde, en een kleine groep verdient enorm veel meer. In 2011 bedroeg het gemiddelde Britse inkomen 27.000 pond, maar was het mediaaninkomen nog geen 21.500 pond. Dat betekent dat de helft van de bevolking minder dan 21.500 pond mee naar huis nam, en sommige mensen nog veel minder.⁷ En juist bij inkomensverdeling is het belangrijk om niet in de val van ‘het gemiddelde’ te lopen. Je kunt niets zinnigs zeggen over toenemende of afnemende welvaart zonder te weten hoe het staat met de inkomensverdeling. Maar deze denkfout komen we bij veel van de dingen waarin we geïnteresseerd zijn tegen.

Ten eerste gaan er achter dat ‘gemiddelde aantal gewerkte uren’ grote (en groeiende) verschillen schuil tussen allerlei landen. Het nijvere Amerika zit aan de ene kant, het ‘oude Europa’ aan de andere (al zit Groot-Brittannië dichterbij Amerika dan bij Europa). Zie Diagram 4. Bij alle landen zien we dat het aantal uren ongeveer gelijk blijft. Maar waarom maken Amerikanen en Italianen zo veel meer uren dan de rest? ‘Vandaag de dag’, meldt een rapport uit 2011, ‘werken Amerikanen gemiddeld 122 uur langer dan de Britten en 378 uur (tien weken!) langer dan de Duitsers.’⁸ Er zijn meldingen dat het aantal uren in de Verenigde Staten recentelijk nog is toegenomen. Nederland benadert Keynes’ toestand van gelukzaligheid dichterbij. In 2011 verdienen

ze met hun 1400 gewerkte uren per jaar (34 uur per week) 42.000 dollar per hoofd van de bevolking, terwijl de Britten voor hun 1650 uur maar 36.000 dollar krijgen. De Amerikanen halen met hun 1800 uur 48.000 dollar binnen.*

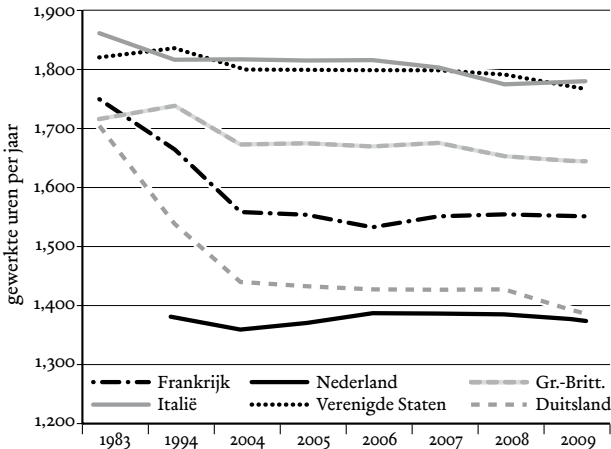
Het is verleidelijk om deze uiteenlopende houdingen ten opzichte van werk, geld en vrije tijd te verklaren aan de hand van cultuurverschillen. In de Amerikaanse immigrantenmaatschappij werd geld verdienen gezien als dé weg naar succes. Europa had lange tijd een hiërarchische samenleving, met daardoor aan de boven- én aan de onderkant daarvan beperkte mogelijkheden om geld te verdienen, wat leidde tot een instelling die daarop neerkeek. Groot-Brittannië hangt daartussenin: het stond meer open voor geld verdienen dan de rest van Europa, maar kenmerkte zich door veel meer standsverschillen dan de Verenigde Staten. Deze culturele verschillen zijn ingebed in, en worden versterkt door, verschillen in fiscale regelgeving, sociale voorzieningen en arbeidsmarkt. Het kan heel goed zo zijn dat bij de lange uren die de Italianen draaien mensen buiten beschouwing blijven die in de informele economie maar een paar uur werken. (Dit lijkt bij alle mediterrane landen mee te spelen.)

---

* Deze cijfers zijn gecorrigeerd voor koopkracht. Noot vertaler: Eurostat, een directoraat van de Europese Unie, geeft voor 2009 de volgende cijfers voor het brutojaarinkomen (van mannen). In euro:

België	41.741	Ierland	42.965
Denemarken	59.608	Italië	23.400
Duitsland	43.400	Luxemburg	50.948
Finland	43.032	Nederland	46.427
Frankrijk	35.501	Noorwegen	53.075
Gr.-Britt.	41.469		

Diagram 4. Gewerkte uren per jaar sinds 1983

Bron: OECD Employment Outlook 2011

In de tweede plaats verhuut de terugloop van het aantal gewerkte uren dat er door uiteenlopende groepen in verschillende landen een verschillend aantal uren wordt gewerkt. Het aantal gewerkte uren vertoont een min of meer vlakke lijn, maar veel mensen met een laag inkomen werken minder uren dan ze willen, terwijl veel rijken meer uren werken dan ze moeten. Heel opvallend is dat rijke mensen meer uren zijn gaan maken, vooral in de Verenigde Staten en in Groot-Brittannië, terwijl er tot voor kort van werd uitgegaan dat bij hogere inkomens de wet van de verminderde meeropbrengst van kracht is.⁹ In de tijd van Keynes maakten de mensen bovenaan minder uren dan de mensen onderaan. De aristocratie deed helemaal geen betaald werk en hoogopgeleide mensen waren maar weinig op kantoor te vinden. Vandaag de dag heeft de welgestelde workaholic de plaats ingenomen van de welgestelde freewheeler. Je maatschappelijke status wordt niet meer bepaald door het feit dat je niet hoeft te werken voor je inkomen. In de huidige competitieve samenleving moeten mensen met talent, maar zonder een groot bedrag op de bank,

steeds harder werken om de status te bereiken die voorheen moeiteloos werd bekleed door mensen met veel geld op de bank, maar zonder talent. Deze ommekeer in de traditionele relatie tussen werk en inkomen is een sterke aanwijzing dat we niet de kant opgaan van een toekomst zonder werk.

Ten derde loopt het gemiddelde aantal gewerkte uren per jaar sneller terug dan het gemiddelde aantal uren per week, omdat in het jaartotaal de vakantie zit verdisconteerd. In Europa is het wettelijk verplichte aantal vakantiedagen sinds de tijd van Keynes verviervoudigd, van één tot vier weken per jaar. Een duidelijke winst voor de vrije tijd. Maar die winst wordt weer tenietgedaan doordat we meer tijd kwijt zijn aan reizen naar en van het werk en aan het huishouden. Paradoxaal genoeg kost in Groot-Brittannië het huishouden een halfuur meer tijd dan in 1961, ondanks allerlei arbeidsbesparende apparaten.* Bovendien nemen meer vrouwen dan in de tijd van Keynes deel aan het arbeidsproces, omdat er na de oorlog zo veel vraag was naar arbeidskrachten en er daardoor ook carrièremogelijkheden werden geschapen. In de Verenigde Staten werd in 1930 door vijftienvijftig procent van de vrouwen gewerkt. Vandaag de dag is dat zeventig procent, en ook in andere geïndustrialiseerde landen is die trend zichtbaar.¹⁰ De moderne versie van Keynes' huisvrouw krijgt geen stress van het onvrijwillige nietsdoen, maar van het moeten combineren van betaald werk, boodschappen doen (en daarbij grotere afstanden afleggen dan vroeger, en bij de kassa in de rij staan) en de zorg voor kinderen, waaronder

---

* Er wordt door huishoudens meer tijd besteed aan boodschappen doen. Dat komt doordat winkels groter zijn geworden, verder van huis liggen en bijna allemaal zelfbediening zijn. Er wordt ook meer tijd besteed aan de zorg voor kinderen doordat er anders over opvoeden wordt gedacht dan vroeger en men 'qualitytime' met de kinderen wil hebben. De tijd die wordt gestoken in huishoudelijk werk zoals koken en schoonmaken is dankzij allerlei arbeidsbesparende apparaten wel teruggelopen.

toezicht op sport en spel en vervoer naar en van school, iets wat vroeger niet gedaan werd.¹¹

Verder komen er in de statische gegevens over gewerkte uren, wekelijks of jaarlijks, alleen mensen terecht die werk hebben en blijven dus de jaren die in een opleiding worden gestoken buiten beschouwing en ook de steeds uitdijende kloof tussen werk en overlijden die we pensioen noemen. Moet je de jaren die je aan een opleiding besteedt, beschouwen als uitvloeisel van je werk of als vrije tijd? Waarschijnlijk hangt dat af van het type opleiding. Als die werkgericht is, zoals vandaag meestal het geval is, moet ze als werken tellen; als je je voorbereidt op het goede leven, telt ze als vrije tijd.

Je pensioen wordt doorgaans als vrije tijd geteld, en hoe langer deze periode duurt, hoe meer je kans maakt op het goede leven. In 1948 werkten mannen in Groot-Brittannië gemiddeld tot hun vijftenzestigste door. Ze overleden twee jaar later. Vandaag de dag stoppen ze twee jaar later en leven ze dan nog elf jaar. Maar het kan niet goed zijn om zo veel vrije tijd samen te ballen in de laatste jaren van het leven.

Niet alleen krijgen mensen tijdens hun arbeidzame jaren te weinig tijd om zich daarop voor te bereiden, de kans is ook groot dat ze er minder van kunnen genieten. Niemand kan ervan uitgaan dat de vrije tijd zal blijven toenemen, simpelweg omdat we steeds langer leven. Omdat het deel van ons inkomen dat we voor ons pensioen opzijzetten geen gelijke tred heeft gehouden met de stijgende kosten van dat pensioen,* zowel wat betreft de jaren waarin dat moet worden doorbetaald als de kosten van

---

* De gegevens laten geen eenduidig beeld zien. In veel westerse landen wordt veel minder gespaard dan vroeger, wat erop lijkt te wijzen dat mensen meer uren werken, alleen niet om te sparen voor de oude dag, maar om meer uit te kunnen geven. Het kan ook zijn dat ze 'sparen' door geld te steken in huizen en financiële regelingen. Die tellen mee als investering, niet als spaargeld.

medische zorg, vertoont het aantal jaren dat er gewerkt wordt een stijgende lijn, een trend waarop ook de wetgever inspeelt door leeftijdsdiscriminatie te verbieden. Doordat mensen hun uitgaven niet zullen kunnen dekken met wat ze gespaard hebben, zal het aantal jaren dat ze met pensioen kunnen onvermijdelijk teruglopen, tenzij het ongezonde leefgedrag in steeds meer westerse samenlevingen deze ontwikkeling voor is doordat de gemiddelde levensverwachting gaat teruglopen.

Hoeveel vraagtekens we ook kunnen zetten bij sommige cijfers, de centrale vraag blijft: in de rijke wereld zijn we gemiddeld vier tot vijf keer beter af dan in 1930, maar het aantal uren dat er wordt gewerkt, is maar met een vijfde afgenomen.

Voor we ons buigen over de vraag waarom Keynes ernaast zat met zijn voorspelling dat het aantal gewerkte uren richting nul zou gaan, zouden we ons kunnen afvragen waarom hij ooit heeft gedacht dat dat mogelijk was. Waarom dacht Keynes dat hoe meer inkomsten mensen hadden, hoe minder ze zouden willen werken? En waarom vond hij een groei met een factor vier tot acht 'genoeg'? Waarom niet twee of drie, of tien?

Het antwoord op de eerste vraag is dat Keynes meende dat mensen een eindige behoefte hadden aan materiële zaken en dat aan die behoefte vroeg of laat volledig zou zijn voldaan. Dat dacht hij doordat hij ten onrechte geen verschil maakte tussen 'willen' en 'nodig hebben' — deze woorden gebruikt hij in zijn essay zelfs door elkaar. Zoals we zullen zien was dat een cruciale vergissing. Wat je nodig hebt — de objectieve voorwaarden voor een goed en behaaglijk bestaan — is eindig, maar wat je wilt hebben, komt per definitie voort uit je eigen geest en kan dus eindeloos uitdijen, zowel kwantitatief als kwalitatief. Dat houdt dus in dat in economische groei geen natuurlijke neiging tot stoppen zit ingebakken. Als die groei al tot stilstand komt, is dat omdat mensen ervoor *kiezen* om niet meer te willen dan dat ze nodig hebben.

Waarom dacht Keynes dat vier tot acht keer het gemiddelde inkomen uit zijn tijd genoeg zou zijn? Het antwoord is bijna zeker dat hij dacht aan een bestaan zoals de middenklasse uit zijn tijd leidde. Dan had je, vond hij, een comfortabel leven. Mensen met een vrij beroep verdienden in 1930 ongeveer vier keer zoveel als een arbeider. Artsen en advocaten verdienden respectievelijk 5,2 en 7,5 keer zoveel.¹² Keynes dacht dat als mensen een inkomen hadden dat niet veel hoger lag dan dat van iemand met een vrij beroep, dit wel genoeg zou zijn voor een goed leven. Uiteraard hield hij rekening met een stijging van de welvaart in de hele maatschappij. Maar hij dacht waarschijnlijk dat de armen met-tertijd hun achterstand op de rijken zouden inlopen, omdat de rijken, die dichter bij de 'gelukzaligheid' zaten, hun gewerkte uren sneller zouden terugbrengen dan minder welgestelden. Hij voorzag niet dat de rijken hun voorsprong op de armen nog zouden vergroten door meer uren te gaan werken.*

Voor Keynes' idee van 'genoeg' was het niet nodig dat iedereen hetzelfde verdiende. Het ging uit van wat genoeg was om in de samenleving een bepaalde rol te vervullen. Deze opvatting, die helemaal teruggaat tot Aristoteles, was in Keynes' tijd heel gebruikelijk. Een van zijn voorgangers, de econoom Alfred Marshall, vond vijfhonderd pond per jaar wel voldoende voor een *'thinking man'*. Virginia Woolf meende dat een auteur vijfhonderd pond per jaar nodig had, plus een 'eigen kamer'. Met dit soort bedragen kon je je beroep uitoefenen. Een 'goed leven' was op allerlei inkomensniveaus mogelijk, mits aan de meest basale materiële behoeften werd voldaan.

---

* Je zou zelfs aan twee effecten kunnen denken. Of de rijken zouden hun gewerkte uren sneller terugbrengen dan de armen, omdat ze minder behoefte hadden aan extra inkomsten, of zowel armen als rijken zouden evenveel uren minder gaan werken, maar de rijken zouden op het beginpunt al minder uren werken en zouden dus minder uren kunnen teruggaan.

Hoe is het ten slotte gegaan met Keynes' gedachte dat we onze vrije tijd zouden gebruiken voor een 'zinnig en prettig en goed' bestaan? Dat is een vraag waarop we nog geen antwoord kunnen geven, want vrije tijd is in de huidige samenleving nog steeds een bijverschijnsel van werken in plaats van een volwaardige vervanger daarvan. Na een dag hard werken willen de meeste mensen 'lekker onderuitzakken'. Vakanties worden gebruikt om de accu op te laden en vervolgens weer aan het werk te gaan. Een groot deel van de vrije tijd wordt vandaag de dag dus anders gebruikt dan wanneer er werkelijk veel minder uren gemaakt zouden worden dan nu of wanneer dat werk niet zo vervreemdend zou zijn als nu. Ook speelt mee dat voor de hogere echelons van de zakenwereld werk en vrije tijd lijken te zijn versmolten. De topman van een bedrijf die er op een exclusieve golfclub een vergaderingetje of seminar bij doet, een feestje geeft om te netwerken, en ook op vakantie voortdurend in contact staat met zijn kantoor, is in de opvatting van Keynes doelgericht bezig: hij doet al die dingen niet omdat hij ze leuk vindt, maar omdat hij ze zakelijk kan inzetten. De opulente samenleving waarin we nu leven, is juist steeds doelgerichter en zakelijker geworden, gejaagder in plaats van meer ontspannen. Een verklaring zoeken voor deze paradox is een van de doelen die wij ons stellen.

WAAROM ZAT DE PROFETIE VAN KEYNES ERNAAST?

Mensen die proberen te verklaren waarom de daling van het aantal gewerkte uren geen gelijke tred heeft gehouden met de stijging van de inkomsten vallen grosso modo uiteen in drie kampen. Mensen blijven lang werken omdat ze daar *plezier* in scheppen, omdat ze zich daartoe *gedwongen* zien of omdat ze gewoon *steeds meer geld* willen hebben.

Plezier in je werk

‘Wie niet werkt, zal niet eten.’ Het is een uitspraak van Lenin, in het voetspoor van Paulus. Keynes volgde de economische theorie die in zijn tijd gold: werk is de inspanning die je verricht om noodzakelijke dingen te verkrijgen. Zoals Adam Smith al schreef: ‘De werkelijke prijs van alles bestaat uit de moeite en het werk dat je moet doen om het te verkrijgen.’ Of, zoals Jeremy Bentham het formuleerde: ‘Welbeschouwd is liefde voor je werk een *contradictio in terminis*.’¹³ Niet dat dat een nieuwe kijk op de zaak was: al in de Bijbel staat dat de mens is veroordeeld tot werken om zo boete te doen voor zijn ongehoorzaamheid aan God. Maar in het recente verleden zijn er stemmen opgegaan dat dit eeuwenoude gelijkstellen van werk en zwoegen en zweten steeds minder opgaat. Werk is niet meer ‘arbeid’, de manier dus waarop de econoom ertegenaan kijkt, maar iets waarin je plezier schept. Werk stimuleert, je ontleent er een deel van je identiteit en zelfrespect aan, en het is goed voor je sociale contacten. Kortom: werk is niet alleen een middel om een doel te bereiken, maar biedt ook intrinsieke bevrediging. Daarom gaan mensen langer door met werken dan eigenlijk ‘nodig’ is.

Mensen die deze zienswijze aanhangen, geven toe dat de zienswijze van de econoom — vreugdeloos gezwoeg, dat wordt gecompenseerd door loon — misschien paste bij het fysiek loodzware, mechanische, afstompende werk dat in het verleden door de meeste mensen werd gedaan, maar ze voegen eraan toe dat dat nu niet meer opgaat. In de postmoderne tijd is werk fysiek niet zwaar meer, en is het interessant, uitdagend en vernieuwend. Dat is zeker waar voor de vrije beroepen, en verklaart waarom hoger betaalden vaak meer uren maken dan lager betaalden. Er is een voortdurend groeiende creatieve sector en we hebben veel meer keuze bij wat we wel of niet doen. Mensen ontlenen hun identiteit niet alleen aan wat ze kopen, maar ook aan het werk dat ze doen. Keynes, zeggen critici, keek net als zijn

kunstzinnige Bloomsburyvrienden neer op de zakenwereld, en daardoor zag hij de intrinsieke bevrediging over het hoofd die veel mensen aan hun werk ontlenen.¹⁴

De tegenhanger van liefde voor je werk is angst voor vrije tijd, wordt wel eens gezegd. Vaak wordt gezegd: wat gaan mensen doen als ze niet meer hoeven te werken? Drinken of drugs gebruiken? De hele dag onderuitgezakt voor de tv zitten? Aan die vragen ligt de opvatting ten grondslag dat mensen van nature lui zijn, en dat werken nodig is om hen productief te maken, 'op het juiste spoor' te houden, hen 'niet te laten verloederen'. Maar er speelt nog iets anders. Werken biedt verplichte gezelligheid, vrije tijd kan gedwongen eenzaamheid meebrengen. 'Ik ben doodsbang voor de weekends', zegt een workaholicjournalist in *The Imperfectionists*, een roman van Tom Rachman. 'Ik wou dat ik geen vakantie had. Dan loop ik met m'n ziel onder m'n arm. Vier weken lang besef ik elke dag weer wat een loser ik ben.'¹⁵

Het zou onzin zijn om te ontkennen dat er bij betaald werk altijd sprake is van een zekere intrinsieke bevrediging: de meeste mensen werken niet voor brood alleen. Mensen maken soms veel uren om in het gezelschap van anderen te zijn, of om te ontsnappen aan huiselijke problemen of verveling. De vraag is of deze component in de loop van de tijd aan belang heeft gewonnen. Dat is allesbehalve duidelijk. Sommige banen zijn interessanter geworden. Er zijn veel meer mensen werkzaam in vrije beroepen en in het onderwijs. Dankzij het internet, wordt vaak gezegd, is werken meer op spelen gaan lijken (maar spelen ook op werken). Ook de mogelijkheden om je op je werk even te ontspannen zijn verruimd: met één muisklik zit je op Facebook. Je werkomgeving is steeds vaker 'leuk'.* Maar door de speciali-

---

* Het nieuwe hoofdkantoor van The Royal Bank of Scotland in Edinburgh, een magnifiek staaltje van moderne architectuur, is om een nepwinkelstraat heen gebouwd met allerlei voorzieningen: espressobars, een drogist, een bloemenzaak, een kapper enzovoort. De bank viel om in 2009. Zie Alistair Darling,

satie waardoor volgens Adam Smith vakkennis uit het werk zou verdwijnen, is veel werk ook minder bevredigend geworden. Vaak is mechanisch werk in de plaats gekomen van werk waarvoor vroeger een zekere mate van kennis, aandacht en betrokkenheid nodig was. Het vakmanschap van de monteur, de bouwvakker, de slager en de bakker is teruggelopen. Veel werk is teruggebracht tot louter routineuze handelingen en blijft letterlijk geestdodend. Het werk dat in moderne supermarkten en callcenters wordt gedaan, wordt wel eens ‘digitaal taylorisme’ genoemd, als dubieuze hommage aan de uitvinder van de lopende band.¹⁶ Door het drastisch snijden in kosten is er veel minder tijd voor persoonlijke contacten. Het ‘creatieve’ aan veel banen is gebakken lucht: met de kreet ‘bezielde koks, die de hele dag creatief bezig zijn’ probeerde een bekende fastfoodketen mensen te werven. Zelfs voor topmensen uit de financiële wereld is ‘plezier in je werk’ duidelijk ondergeschikt aan salaris en bonus.¹⁷ Dat mensen met een hoog inkomen bereid zijn meer uren te maken dan vroeger zou wel eens niet kunnen wijzen op hun steeds interessanter geworden baan, maar op een steeds onzekerder inkomen. Een klein percentage van alle banen of delen van banen is misschien leuk geworden, maar de meeste zijn nog steeds niet leuk.

Ondanks alle verhalen over leuk werk en angst voor nietsdoen, zouden de meeste mensen in de ontwikkelde wereld, ook in de Verenigde Staten, liever minder uren maken dan meer, ook als

---

Back from the Brink (2011). Douglas Edwards schrijft dat het hoofdkantoor van Google, Googleplex, ‘veel leuker was dan thuis’, want het wemelde er van de videospelletjes, skippyballen, airhockeytafels en bakken met M&M’s, en je kon er ook een sapje drinken en op de piano spelen. Maar de keerzijde van dat gebrek aan structuur was een verlammende onzekerheid. ‘Bij Google leefde ik in het arbeidersparadijs, maar het was net of ik dat niet verdiende.’ (*I’m Feeling Lucky: The Confession of Google Employee Number 59* (2011), p. 126.

dat minder salaris betekent. Eenenvijftig procent wil minder uren werken, en maar twaalf procent meer.¹⁸ In Japan kwamen soortgelijke percentages naar voren. In de Verenigde Staten lagen de percentages dichterbij elkaar, maar opteerden toch meer mensen voor minder uren: zevenendertig tegen eenentwintig procent.¹⁹ Wat mensen zeggen dat ze in een hypothetische situatie zullen doen hoeft natuurlijk niet overeen te komen met wat ze werkelijk doen als ze voor die situatie staan, maar de trend lijkt toch minder uren te zijn.

Het toegenomen plezier in je werk dan wel de angst voor vrije tijd kan voor een deel verklaren waarom de terugloop in gewerkte uren tot stilstand is gekomen, maar kan niet de voornaamste verklaring zijn. De vloek van Adam is minder geworden, maar niet verdwenen.

De dwang om te werken

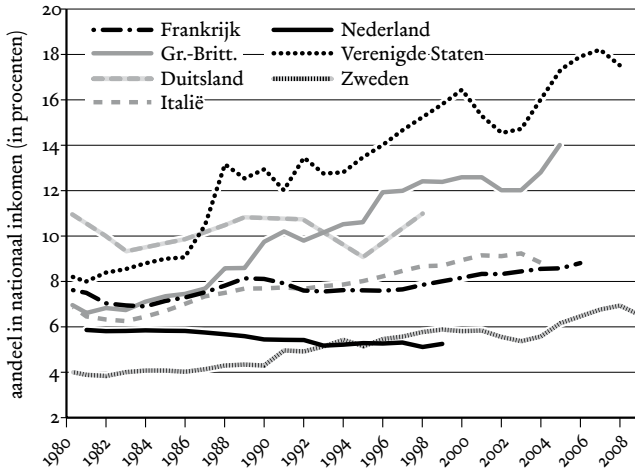
Marxisten hebben altijd al betoogd dat onder het kapitalisme arbeiders gedwongen zijn om langer te werken dan nodig is of dan ze zelf zouden willen. Dat komt doordat ze worden 'uitgebuit': ze krijgen voor hun werk minder dan dat het waard is voor hun werkgever, want die beheerst de arbeidsmarkt. Dat betekent dat de winst van hun verhoogde productiviteit hun onthouden wordt. In de sociaaldemocratische jaren van het midden van de vorige eeuw wisten machtige vakbonden het besteedbare inkomen van de arbeider behoorlijk op te krikken, en de overheid gebruikte fiscale instrumenten om niet uit arbeid verworven inkomsten van de rijken over de armen te verdelen. Maar dit nivelleren vrat aan de winst en zette rijke mensen relatief op achterstand.

Deze trend werd omgedraaid in de jaren tachtig, ongeveer in dezelfde tijd dat het aantal gewerkte uren niet verder terugliep. Dat die lijn afvlakte, lijkt logisch: mensen gaan niet nog minder uren werken, want hun inkomens zijn niet zo gestegen dat ze

zich dat kunnen permitteren. Mensen mogen zelf weten hoeveel tijd ze aan werk of aan vrije tijd willen besteden, maar binnen een systeem waarin de kapitalisten het voor het zeggen hebben.

Diagram 5. Aandeel in nationaal inkomen van rijkste 1 procent van de bevolking

Bron: World Top Incomes Database (<http://g-mond.parisschoolofeconomics.eu/topincomes/>)

Uit de cijfers blijkt duidelijk dat de ongelijkheid in vermogen en inkomen in de Verenigde Staten en Groot-Brittannië sinds 1980 enorm is toegenomen, en dat de rijken het meest van de productiviteitsstijging hebben geprofiteerd (zie Diagram 5).

Het staat vaak genoeg in de kranten: in 1970 kreeg een Amerikaanse top-CEO nog geen dertig keer zoveel betaald als de gemiddelde werknemer.²⁰ Vandaag de dag is dat 236 keer zoveel. In 2000 kreeg in Groot-Brittannië een CEO bij een topbedrijf 47 keer zoveel betaald als een gemiddelde werknemer; in 2010 was dat 81 keer zoveel. Sinds het eind van de jaren zeventig is in de Verenigde Staten het inkomen van de rijkste vijf procent negen keer zo snel gestegen als dat van de armste vijf procent; in Groot-

Brittannië is het vier keer zo snel gestegen.²¹ Uit Diagram 5 blijkt dat de rijken een steeds groter deel van het nationaal inkomen weten te bemachtigen. Dat verklaart waarom in de meeste landen het gemiddelde inkomen wel is toegenomen, maar het mediaaninkomen, dus het inkomen van iemand die precies halverwege zit (en dat statistisch dus het meest voorkomt), veel minder is omhooggegaan en in Amerika al veertig jaar een vlakke lijn vertoont. Volgens een recent onderzoek leven zesenvetig miljoen Amerikanen in armoede. Larry Elliott van *The Guardian* schrijft:

In Groot-Brittannië doen de middenklasse en de vrije beroepen het goed, vooral in het zuidoosten, maar onder hen in de inkomensschaal staan mensen die steeds verder in de schulden raken naarmate hun inkomen meer stagneert. Daaronder staan de mensen met een minimuminkomen, die via fiscale extraatjes op de been moeten worden gehouden. Helemaal onderaan staan de mensen zonder werk. En vaak zijn dat al tweede- en derdegeneratiewerklozen.²²

Veel invloed op de inkomensverdeling heeft recentelijk de groei van de diensteneconomie gehad, en daarnaast het missen van de kans om belastingen te gebruiken om de ongelijkheid in inkomen, die de neiging heeft om door de groei van de diensteneconomie groter te worden, tegen te gaan. Beide factoren zetten een rem op de terugloop van het aantal gewerkte uren. In de tijd van Keynes nam in de ontwikkelde wereld de industrie tachtig procent van de productie voor haar rekening en de dienstensector twintig procent. Nu is dat precies andersom. Werk in de dienstverlening wordt doorgaans minder goed betaald dan in de verdwenen industrie, voor een deel omdat dat niet in dezelfde mate kan worden geautomatiseerd — denk aan leraren, verpleegkundigen, kappers en taxichauffeurs — en voor een deel omdat vakbonden er moeilijk greep op krijgen. Dat de her-